

Репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту в 1930-х рр.

У статті на основі документів архівно-кримінальних справ досліджуються мотиви політичних переслідувань викладачів Ніжинського педагогічного інституту.

Ключові слова: політичні репресії, ДПУ, Ніжин, учительський інститут.

Репресії 1920 – початку 1950-х рр. у СРСР торкнулися представників практично всіх верств населення. Особливу увагу було прикуто до представників освіти. І це не дивно. У переважній більшості вони здобули освіту в дореволюційний період і традиційно користувалися повагою й авторитетом серед населення. Ці обставини робили освітян потенційно небезпечними для сталінського режиму. Нижче розглянемо політичні репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту¹. Зауважимо, що впродовж тривалого часу вільнодумство, традиційне для місцевої науково-просвітницької еліти, ставило вищу школу під приціл каральних органів. Репресії щодо педагогічних працівників стали об'єктом ґрунтовного монографічного дослідження². Безпосередньо переслідування представ-

* *Токарев Сергій Анатолійович* – молодший науковий редактор Пошукового агентства зі створення науково-документальних серій «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією».

¹ У січні 1919 р. нарком освіти радянської України В. Затонський підписав розпорядження про передачу Ніжинського історико-філологічного інституту на утримання держави. У червні 1920 – вересні 1921 рр. у Ніжині діяв науково-педагогічний інститут. Наприкінці 1921 р. на його базі створено Ніжинський інститут народної освіти. У жовтні 1932 р., згідно з розпорядженням НКО УСРР, навчальний заклад реорганізовано в педагогічний інститут професійної освіти для підготовки вчителів-предметників. У 1936 р. на базі педагогічного інституту відкрито Ніжинський учительський педінститут із дворічним терміном навчання.

² *Марочко В., Гьотц Х.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1924–1941). – К., 2003. – 304 с.

ників ніжинської вищої школи висвітлено у студіях Ю. Данилюка³, О. Коваленка й В. Ткаченка⁴, В. Кондрашова⁵, А. Острянка⁶, О. Самойленка⁷. Проте ще не до кінця з'ясованими в науковій літературі залишаються методи фабрикації кримінальних справ, основні етапи їх провадження.

Аналіз матеріалів архівно-кримінальних справ дозволив виділити дві хвилі репресій проти викладачів ніжинської вищої школи. Перша охопила початок 1930-х рр. і хронологічно збіглася з Голодомором 1932–1933 рр. Однією з перших жертв сталінського режиму став авторитетний спеціаліст із російської історії професор Михайло Миколайович Бережков. У щоденнику він вказував:

«Професор російської історії має право бути “самим по собі”, для нього будь-яка з партій не є цілком придатною».

Звісно, такі погляди вченого викликали на його адресу звинувачення в «ідеалізмі» та «методологічних збоченнях». Особливо нищівній критиці М. Бережкова було піддано на початку 1930-х рр., коли у країні розгорнулося справжнє «полювання

³ Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 284–287.

⁴ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович // Там само. – С. 334.

⁵ Кондрашов В. «З корінням вирвати націоналістичні-контрреволюційні елементи з НПП» (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 13–15.

⁶ Острянка А.М. Розгром Ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наук. праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Ч. 2. – С. 341–352; Його ж. Вальтер Рихардович Фохт // Реабілітовані історією: У 27 т.: Чернігівська область / Упор. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: Деснянська правда, 2010. – Кн. 2. – С. 580–585.

⁷ Самойленко О. Трагічна доля видатного славіста Григорія Ільїнського // Реабілітовані історією: У 27 т.: Чернігівська область / Упор. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Желєзна. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – Кн. 1. – С. 708–712.

на відьом». Напевно, тільки надто похилий вік урятував його від арешту⁸.

Значно трагічніша доля спіткала професора Ніжинського інституту народної освіти, відомого фахівця з історії національних меншин України Євгена Антоновича Рихліка. У січні 1931 р. ОДПУ СРСР почало широкомасштабну кампанію щодо «вкорінення у країні розгалуженої шпигунської мережі». Професора Є. Рихліка звинуватили у «співробітництві з чеською розвідкою». У ніч із 2 на 3 січня 1931 р. до його квартири вперше навідалися співробітники місцевого апарату ДПУ УСРР. Є. Рихлік вирішив особисто піти до ДПУ та з'ясувати мотиви «нічного візиту». Але його відразу заарештували та під конвоем доставили у Харків. Слідство у справі тривало протягом шести місяців. Розчавлений морально й фізично, він визнав усе, що від нього вимагали, категорично відкинувши при цьому звинувачення у шпигунстві. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР 15 червня 1931 р. засудила вченого до 10 років концтаборів. 23 липня 1931 р. Є. Рихліка разом із групою ув'язнених відправили в Темниківський табір у Тотьмі, де він працював на лісозаготівлі. Потім потрапив у Маріїнське відділення Сиблагу, де його використовували спочатку на польових, а відтак на вантажних роботах. Остання звістка про Є. Рихліка надійшла з табору, дислокованого в районі станції Ведмежа Гора Мурманської області. Обставини його смерті так і залишилися не з'ясованими⁹.

У 1930-х рр. репресивні акції захопили чимало працівників Ніжинського педагогічного інституту. Зокрема, упродовж другої половини 1933 р. у НПІ проходила масштабна перевірка комісією ЦК КП(б)У, що мала на меті виявити «контрреволюційні й націоналістичні елементи». Члени комісії виявили, що «націоналістичні ідеї» особливо яскраво проявилися на сторінках «Записок НПІ», котрі друкувалися з 1924 р. Комісія побачила, що

«завдяки відсутності більшовицької пильності та наявності гнилого лібералізму [...] класовий ворог, контрреволюційні

⁸ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. – С. 334.

⁹ Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка. – С. 286.

націоналісти Рихлік, Ненадкевич, Каратаєв, Шкапа, Петровський, Резанов, Руткевич, Колобовський і багато інших безперешкодно вели на сторінках записок контрреволюційну пропаганду націоналістичних ідей (теорія безбуржуазності української нації, зведення історичного процесу України до дій окремих осіб козацької старшини, ідеалізація козацької старшини, пропаганда фашистських концепцій з педагогіки, літературознавства)».

На думку партійних органів, дописувачі «Записок НПІ» «вдадо маскували» ці ідеї марксистською фразеологією. Натомість керівництво інституту не лише «не викривало класового ворога», але й «саме припускалося в [наукових] роботах великих помилок». Так, директора Ніжинського педінституту С. Порада обвинуватили у використанні позитивної рецензії професора І. Крип'якевича на діяльність НПІ, уміщеної 1932 р. у «Записках Наукового товариства імені Шевченка».

Нищівній критиці піддавалася навчальна робота зі студентами через «виявлення багато шкоди в поданні фактичного матеріалу й гальмування підготовки радянських фахівців». Особливо прискіпливо розбиралася робота окремих підрозділів вишу. Зокрема, викладачів кафедри історії звинуватили в «неналежному керівництві» її роботою, у «відсутності змобілізованості комуністів на боротьбу з буржуазними теоріями», «ліберальному ставленні до критики буржуазно-націоналістичних концепцій в роботах Петровського, Окиншевича». Викладач кафедри історії народів СРСР Л. Окиншевич працював в інституті лише з жовтня 1933 р. Йому інкримінували «пропаганду націоналістичних поглядів у науковій роботі та практиці викладання», «ідеалізацію козацької старшини», виклад матеріалу в лекціях з історії України згідно з концепціями М. Грушевського та М. Яворського, зв'язки з керівником «нацдемівщини Білорусії» Ігнатівським тощо. У наказі директора інституту від 15 грудня 1933 р. вказувалося, що наукова продукція Л. Окиншевича «свідчить про те, що він працював далеко не на користь радянської влади». До того ж «буржуазна преса» оцінювала його «з позитивного боку».

У націоналізмі звинуватили завідувача кафедри історії народів СРСР професора М. Петровського. У наказі по інституту від 6 вересня 1933 р. зазначалося:

«У своїх працях Петровський проводить концепцію безкласовості українського історичного процесу. Його праці характеризуються яскраво виявленим націоналізмом, нагромадженням найдрібніших фактів і безпорадністю щодо ширших самостійних узагальнень. Так, наприклад, у своїй праці із життя Петра Дорошенка на Московщині Микола Петровський навіть дріб'язкові факти використовує для обґрунтування контрреволюційної теорії безкласовості історичного процесу, для популяризації гетьмана Петра Дорошенка, одного з ватажків українських феодалів – козацької старшини XVII віку».

Робота вченого «Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.» інтерпретувалася як «націоналістична розвідка» про літопис Самовидця,

«що ідеалізує Самовидця та козацьку старшину, затушовує класові протиріччя між козацькою старшиною й козацько-селянськими масами, а в цілому пропагує концепцію безкласовості українського історичного процесу. Безкласовість українського історичного процесу є центральним стрижнем у працях Петровського щодо революції 1648 р.».

«Обтяжуючою обставиною» стала також позитивна оцінка наукового доробку М. Петровського «одним із найреакційніших органів закордонної контрреволюції» – «Записками чину св. Василя Великого». Професор М. Петровський змушений був виступати з самокритикою на засіданні кафедри та у пресі, але претензії на його адресу не припинялися через «відсутність дійсної критики своїх попередніх позицій і прагнення до перебудови в усій своїй роботі».

Викладача кафедри М. Калюжко – фахівця зі всесвітньої історії – критикували щодо «залишення осторонь боротьби проти буржуазно-націоналістичних концепцій М. Петровського і Л. Окиншевича». Ситуацію ускладнила інформація про «вороже» соціальне походження М. Калюжко (доньки торговця), що було виявлене під час чистки 1929 р. Саме соціальним походженням члени комісії мотивували відсутність активності члена

партії М. Калюжко в політико-господарських кампаніях, «примиренську позицію» до «буржуазно-націоналістичних елементів».

Інші викладачі кафедри – Гончарук, Скрипченко, Занько, намагаючись уникнути покарання за неучасть у поточній роботі структурного підрозділу вишу, заявили про «велику додаткову громадську діяльність». У висновку члени комісії заявили:

«Таке ставлення комуністів до роботи кафедри зі свого боку виявляє величезну загрозу на цій ділянці роботи. В той же час самі комуністи-викладачі у своїх лекціях не мають достатньої політичної заостреності у викладанні, припускаючи помилки, які ллють воду на користь недобитому ворогу. [...] Студентство не озброєне знанням історичних дисциплін і займає досить неактивну роль у боротьбі з класовим ворогом на історичному фронті. Кафедра історії потребує негайного очищення від ворожого елемента та зміцнення партійно витриманим керівництвом і викладацькими силами».

Подібне ж «неповне забезпечення партійної дисципліни» було виявлене й на кафедрі економіки. Воно «проявилось як в ідеологічних помилках на сторінках “Записок НПП”, так і в організації навчального процесу». Наприклад, завідувача кафедри професора Руткевича – автора статті «Суб’єктивна психологічна теорія надвиробництва» – було звинувачено у пропаганді «антиленінської теорії криз». Також у 1931–1932 навчальному році при підготовці курсу лекцій із політекономії Руткевич виключив теми, що стосувалися «критики буржуазних, соціал-фашистських, правоопортуністичних концепцій, пропаганди ленінізму в політекономії». Натомість членів інститутської парторганізації обвинувачували у «невикритті цього класового ворога», «створенні йому всіх належних умов для роботи» в педінституті.

Доцент Виноград був звинувачений у тому, що він «не забезпечує правильного партійного викладання політекономії, роблячи антиленінські перекирчення при проходженні курсу». Також комісія зафіксувала, що під час розробки теми «Загальна криза капіталізму», аналізуючи прихід до влади в Німеччині нацистів, він звинуватив у цьому тамтешню компартію, назвавши її членів «шляпами з партійними квитками в кишені». При

розгляді простого товарного господарства Виноград указував, що за таких умов відсутні класи й соціальна експлуатація. Відтак комісія дійшла висновку, що викладач не забезпечує

«правильного партійного викладання політекономії, роблячи антиленінські перекручення при проходженні курсу».

Члени комісії дійшли висновку, що «правильна» робота кафедри можлива лише за умов зміцнення її «витриманим» керівником, оскільки «кафедра зі значним запізненням виступає на шлях викриття класового ворога». Серед інших пропозицій із поліпшення роботи пролунала думка про перегляд навчальної програми, планів, тематики дипломних робіт, семінарів; «озброєння» студентів «марксистсько-ленінським економічним вченням»; забезпечення викладання історії економічних учень та економічної статистики; перевантаження молодих викладачів-комуністів громадськими обов'язками, забезпечення можливості підвищення кваліфікації шляхом проходження курсів перепідготовки.

Значно менше ідеологічних «помилочок» партійна комісія виявила на кафедрі діалектичного матеріалізму. Цей структурний підрозділ начебто завинив лише в тому, що дав можливість «класовому ворогові безперешкодно орудувати в інституті», допустивши «перекручення по лінії наукової продукції комуністів-викладачів». Кафедра із запізненням вступила на шлях «дійсного виправлення допущених перекручень». Ця робота відбувалася занадто повільно, а надмірна завантаженість членів кафедри громадськими справами не дозволяла вчасно підготувати доповіді до 13-го випуску «Записок НПІ».

15 грудня 1933 р., заслухавши доповідь комісії ЦК КП(б)У на чолі з Маджаровим про діяльність Ніжинського педінституту, бюро місцевого райкому КП(б)У ухвалило резолюцію (цитуємо констатуючу частину повністю):

«1) За незабезпечення повної перебудови роботи у світли ухвал червневого пленуму КП(б)У, ухвал облбюро від 18 серпня 1933 р., пленуму райкому КП(б)У від 3 липня [1933 р.] та бюро від 28 серпня [1933 р.] за недостатню класову пильність щодо боротьби з буржуазно-націоналістичними елементами – бюро партосередку НПІ розпустити;

2) директора НПІ товариша Пораду, що припустив притуплення класової пильності, не вів достатньої більшовицької боротьби з буржуазно-націоналістичними елементами, не мобілізував педагогічний та студентський колектив на подальше викриття буржуазно-націоналістичних елементів, на їх цілковитий розгром, що не перебудував всієї роботи інституту у світлі ухвал облбюро КП(б)У від 13 серпня, просити облбюро КП(б)У з роботи директора зняти.

Вивести товариша Пораду зі складу пленуму РК та із кандидатів у члени РК КП(б)У, поставивши це рішення на затвердження пленуму РК КП(б)У;

3) за незабезпечення до цього часу самокритичного огляду друкованої продукції, яка була вміщена у “Записках НПІ”, товариша Винограда з роботи редактора “Записок НПІ” зняти, а за припущення перекручень при викладі політекономії та недостатню підготовку до лекцій – оголосити догану. Запропонувати директору НПІ зняти товариша Винограда з роботи на економічному відділі;

4) зобов’язати директора НПІ зняти з роботи завідуючого соціально-економічного відділу товариша Щербину, який не забезпечив контролю за викладанням соціально-економічних дисциплін;

5) зобов’язати директора НПІ зняти з роботи завідуючого біологічного відділу К. Кременного, який не забезпечив педагогічної роботи біологічного відділу та сам недостатньо підготовлений до читання лекцій;

6) зобов’язати партосередок та культпропвідділ РК КП(б)У розвантажити товаришів Пирогова та Бутка від будь-яких партійних та громадських навантажень, затвердити товариша Пирогова відповідальним редактором “Записок НПІ” та запропонувати культпропвідділу РК КП(б)У разом із бюро партосередку підібрати склад редакції з перевірених членів партії та подати на затвердження РК КП(б)У;

7) товариш Калюшко – доцент НПІ (дочка торговця), яка має сувору догану за приховування соціального походження, що проявляла опортунізм та примиренство до буржуазно-націоналістичних концепцій в окремих членів кафедри, не сигналізувала перед РК КП(б)У і партосередком про стан історичної кафедри – з лав партії виключити;

8) керівника політгодин товариша Фесенка, що припустив у своїй роботі прояви буржуазного націоналізму – з лав партії виключити;

9) так званий “історичний відділ” при музеї, що міститься у приміщенні НПІ, а за своєю суттю є явно буржуазно-націоналістичним – закрити, запропонувати завідуючому нар-освіти товаришу Шевченку звільнити з роботи зав[ідувача] музею товариша Лапу;

10) зобов’язати дирекцію НПІ, партосередок, фракцію СНР та фракцію МК повести роботу на дальніше викриття буржуазно-націоналістичних елементів та цілковите очищення НПІ від класово-ворожих елементів як серед професорсько-викладацького складу, так і серед студентства та мобілізувати студентсько-педагогічний колектив на більшовицьку боротьбу на цілковите виконання ухвал серпневого та листопадового пленумів ЦКК і ЦК КП(б)У та ухвал облбюро КП(б)У від 13 серпня 1933 р.;

11) доручити завідуючому культпропвідділу РПК товаришу Данько разом із дирекцією НПІ підібрати відповідні кандидатури для викладання в НПІ та просити облбюро КП(б)У та культпропвідділ ЦК КП(б)У надіслати керівників економічної, історичної та літературної кафедр;

12) запропонувати фракції СНР та МК організувати конкретну допомогу старій професурі, що щиро намагається озброїтись марксистсько-ленінською теорією та посилити політико-виконавчу роботу серед членів СНР;

13) зобов’язати директора інституту, бюро партосередку, профком рішуче висувати на наукову роботу перевірених комуністів, комсомольців і позапартійних робітників та колгоспників зі студентів, що закінчують у цьому році НПІ, створюючи їм належні умови для підвищення теоретичного рівня»¹⁰.

Схожі прояви «контрреволюційного націоналізму» впродовж 1933–1934 навчального року виявили й в інших навчальних закладах Ніжина. Зокрема, для студентів педагогічного технікуму не було «розроблено робочих планів», викладачі української та російської мови Турченко й Польовий «пропагува-

¹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 242, арк. 7–8, 33–36, 44–46.

ли ворожі ідеї». Робочі плани з біології було розроблено «вороже аполітично», у викладанні «відсутня партійність». При вивченні сільгоспвиробництва подавалися «шкідницькі теорії у сільському господарстві».

У технікумі механізації сільського господарства начебто «ідеалізувалося поміщицьке господарство», «невірно трактувалася аграрна політика партії», «недостатньо висвітлювався шлях розвитку капіталізму у сільському господарстві, що призвело до значних недоліків у викладанні курсу». За результатами перевірки дирекція звільнила викладача технікуму.

Усі «прорахунки», виявлені партійними функціонерами в роботі ніжинських науковців та викладачів, призвели до масових звільнень у 1933 р. за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі» та «шкідництві». Так, викладачеві російської мови Каратаєву закидали саме «шкідництво». Наказом директора Ніжинського педінституту від 19 серпня 1933 р. його звільнили з посади.

Професорові Є. Ненадкевичу інкримінувалися «зв'язки з організацією СВУ» під час його роботи у Житомирському інституті соціального виховання, «проведення антирадянської націоналістичної лінії у викладанні української літератури в НПП». Як наслідок, 1 вересня 1933 р. Є. Ненадкевича звільнили з посади професора.

Ярлик «націоналіста» партійні керманічі наліпили завідувачеві кафедри мовознавства І. Павловському, який, нібито, «відстоював буржуазно-націоналістичні погляди» при плануванні навчальної роботи кафедри, у тематиці дипломних робіт, наукових дослідженнях.

Політичні звинувачення висловлювалися й на адресу кафедри фізики, колектив якої «не зробив відповідних висновків із рішень червневого пленуму ЦК КП(б)У та постанови Чернігівського облбюро КП(б)У».

Як наслідок, у грудні 1933 р. було звільнено з посад завідувача кафедри історії народів СРСР М. Петровського, викладача цієї кафедри Л. Окиншевича, завідувача кафедри мовознавства І. Павловського, керівника економічно-історичного відділу Щербину, завідуючого хімічно-біологічним відділом та викла-

дача хімії К. Кремінного, розпущено редколегію «Наукових записок Ніжинського педагогічного інституту».

Кампанія звинувачень змушувала викладачів і науковців каятися в неіснуючих гріхах. Так, викладач української мови М. Ладухін визнавав, що в наукових працях, надрукованих протягом 1930–1932 рр., він

«припустився великих методологічних помилок – вияв гнилого лібералізму по відношенню до таких буржуазно-націоналістичних мовознавців, як Курило, некритичне використання їх праць, апологетика Скрипника як ортодоксального марксиста».

Він відмежовувався від власного наукового доробку, заявляв, що «виготовував до друку нові статті, де розглядаю і піддаю гострій критиці і свої попередні твердження в попередніх статтях».

Однак, попри визнання своїх помилок, 31 липня 1934 р. М. Ладухіна теж усунули від викладацької діяльності¹¹.

Одночасно у НПІ розгорнулася кампанія з позбавлення членства в лавах КП(б)У викладачів інституту. Так, Чернігівський обком у 1933 р. оголосив сувору догану з попередженням, а потім і виключив із партії вже колишнього директора Ніжинського педінституту С. Пораду. Серед іншого, його звинуватили в тому, що впродовж 1930–1934 рр. він очолював «націоналістичне угруповання в навчальному закладі». Також закидали створення умов для діяльності «націоналістів» в інституті, висунення їх на керівні посади, де вони начебто провадили «шкідницьку роботу» у викладацькій діяльності та при виданні наукових праць. Іншими пунктами звинувачення на адресу С. Поради стали введення в оману місцевого райкому КП(б)У щодо успіхів інституту, підкуп працівників та фінансові зловживання.

Завідувача навчальною частиною О. Тихого 1934 р. виключили з партії передусім як «сина куркуля» й учасника товариства «Просвіта» в 1919–1921 рр. Йому також інкримінували підтримку «націоналістично налаштованої частини професорів», фальсифікацію результатів діяльності НПІ, невиконання планів із курсу соціально-економічних дисциплін та історії. За подібни-

¹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 241, арк. 16–17.

ми звинуваченнями було звільнено й помічника директора з господарської частини В. Гончарука¹².

Наступна хвиля репресій проти керівництва та викладачів Ніжинського педінституту прокотилася в добу «Великого терору» – упродовж 1937–1939 рр. Пік арештів припав на кінець 1937 – початок 1938 рр. Головною метою діяльності співробітників місцевого апарату УНКВС по Чернігівській області була фабрикація справ про начебто існування в педінституті «розгалуженої шпигунської мережі» та «контрреволюційної націоналістичної організації».

Так, 23 вересня 1937 р. оперуповноважений 4-го відділення Ніжинського РВ НКВС УРСР Спичка та помічник обласного прокурора Брешковський ухвалили постанову про утримання під вартою у в'язниці міста Ніжина директора НПІ М. Загорецького. Наступного дня в його будинку чекісти провели обшук, вилучивши численні документи, книги, гроші. 9 жовтня 1937 р. М. Загорецькому було висунуто звинувачення за ст. 54-11 КК УРСР (участь в антирадянській контрреволюційній націоналістичній організації)¹³. Того ж 23 вересня Спичка та Брешковський ухвалили рішення про утримання під вартою викладача української мови в НПІ М. Алімова. Обшук у помешканні та арешт відбулися 3 жовтня, а 14 жовтня 1937 р. його звинуватили за ст. 54-11 КК УРСР¹⁴. У приблизно тих самих хронологічних рамках за участю вже згаданих посадових осіб пройшов арешт зоолога І. Богдана¹⁵.

Навесні 1938 р. арешти викладачів Ніжинського педінституту тривали. Помічник оперуповноваженого 3-го відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області Фрейдін 15 березня 1938 р. ухвалив постанову про утримання у в'язниці міста Чернігова викладача російської мови в Ніжинському педінституті Г. Костенецького. Того ж дня співробітник Чернігівського УНКВС Хуторянський провів обшук у будинку викладача. Примітно, що

¹² Кондрашов В. «З корінням вирвати...» – С. 13–15.

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 346, арк. 24, 43, 52.

¹⁴ Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8563, арк. 1–6.

¹⁵ Там само, спр. 4085, арк. 1а – 5.

серед вилученого майна значилися зброя й боєприпаси. 30 березня 1938 р. Г. Костенецькому було висунуто звинувачення за ст. 54-6, 54-10 ч. 2 і 54-11 КК УРСР (антирадянська агітація, участь в українській націоналістичній організації, співробітництво з польською розвідкою)¹⁶.

Уповноважений Ніжинського РВ НКВС Осадчий 25 квітня 1938 р. розпочав кримінальне провадження в карній справі проти завідувача ботанічного саду й викладача ботаніки К. Клименка. Тим самим числом датовано постанову про обрання запобіжного заходу, санкцію й ордер на арешт. Обшук у будинку К. Клименка відбувся наступного дня, але звинувачення за ст. 54-11 КК УРСР було висунуте лише 15 листопада 1938 р.¹⁷ Тоді ж за ст. 54-2, 54-10, 54-11 було заарештовано викладача математики НПІ К. Делія¹⁸.

У всіх цих справах присутні негативні характеристики на звинувачених, видані з місця роботи або проживання. Їх спрямування наводить на думку про замовний характер цих документів, які мали стати обґрунтуванням для арешту та подальшої фальсифікації кримінальних справ. Так, тодішній директор Ніжинського педінституту у характеристиці на свого попередника М. Загрецького писав:

«Засмітив професорсько-викладацький склад ворожими націоналістичними елементами, створив сімейственість у роботі інституту, по-ворожому провів набір викладачів на 1937–1938 навчальний рік, унаслідок чого жоден викладач не приїхав на роботу в інститут. На основі постанови парторганізації звільнив частину буржуазних націоналістів із роботи, формулюючи їх звільнення на основі конкурсу, чим дав можливість ворогам проводити шкідництво в інших навчальних закладах»¹⁹.

Негативною була характеристика на М. Алімова від 15 листопада 1937 р.:

«У своїй педагогічній роботі недбало ставиться до власних обов'язків, погано готується до лекцій. [...] Встановлено, що

¹⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1366, арк. 3–9.

¹⁷ Там само, спр. 1392, арк. 1–7.

¹⁸ Там само, спр. 2753, арк. 1–7.

¹⁹ Там само, спр. 1378, арк. 1–5.

Алімов грубо ставився до студентів, під час заліків незаконно тримав їх по 40–50 хв., що суперечить вказівкам НКО УРСР»²⁰.

Завідувач кафедри біології, доцент зоології І. Богдан нібито формально ставився до своїх обов'язків, «не організовував наукової роботи на кафедрі», «викреслював із програм ботаніки все, що стосується соціалістичного будівництва та марксистсько-ленінської методології». Водночас І. Богдан «по-антирадянськи висловлювався про постанову ЦК ВКП(б) про вищу освіту», заявляючи, що вона «нереальна». Негативна оцінка діяльності І. Богдана прозвучала й на засіданні місцевому Ніжинському педінституту від 9 вересня 1937 р.:

«Богдан не може задовільно провести роботу на кафедрі, він сам на “задовільно” знає зоологію [...]. Керівник кафедри не може дати допомоги. Керівництво гниле, ліберальне, просякнуте сімейністю. Стиль роботи – нову людину закликати на квартиру, напоїти вином. Засідання кафедри проходять на квартирі»²¹.

Схожі звинувачення щодо скорочення програм із ботаніки було висловлено стосовно К. Климента, якого усунули від викладання в інституті, тимчасово залишивши завідувачем ботанічним садом. У його справі ухвалили сувору догану з попередженням²².

Нарешті, у довідці, виданій 4 січня 1938 р. сільською радою с. Великі Солонці Новосанжарівського району Полтавської області зазначалося, що батьки викладача математики К. Делія були «куркулями», у 1930 р. розкуркулені й заарештовані органами НКВС. Дядько звинуваченого перебував під слідством як «ворог народу», а сам К. Делій виступав проти колективізації. «Антирадянський виступ» став мотивом для виключення його із лав ЛКСМУ²³.

На перших допитах звинувачені дотримувалися різних тактик. Так, деякі з них, відчуваючи всю абсурдність і надуманість

²⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 8563, арк. 11.

²¹ Там само, спр. 4085, арк. 8.

²² Там само, спр. 1366, арк. 11, 41.

²³ Там само, спр. 2753, арк. 8.

висунутих звинувачень, рішуче відкидали закиди щодо «націоналістичної» та «контрреволюційної» діяльності. Приміром, М. Загрецький під час допитів 28 жовтня та 21 листопада 1937 р. категорично спростовував звинувачення в належності до «націоналістичної контрреволюційної організації» і «створенні націоналістичного підпілля». Колишній директор НПП заявив, що його співпраця з особами, звинуваченими в «антирадянській діяльності», мала суто діловий характер. Він заперечив звинувачення в «поширенні контрреволюційної літератури», «редагуванні підручників з історії України і КП(б)У, визнаних ідеологічно шкідливими», «підтримці троцькістів», «скороченні програм із ботаніки», «затримці стипендій», «витраті коштів, призначених для проведення культурно-масової роботи»²⁴.

На допитах 31 жовтня і 15 листопада 1937 р., які проводив оперуповноважений Спичка, І. Богдан заперечив свою причетність до «контрреволюційної націоналістичної організації»²⁵. К. Клименко на допитах 7 та 8 травня, 15 червня 1938 р. неодноразово відкидав усі звинувачення слідчого щодо належності до «антирадянської націоналістичної повстанської організації»²⁶.

Натомість інші звинувачені, можливо, під впливом залякувань і тортур, або, імовірно, сподіваючись на пом'якшення вироку, уже на перших допитах зізналися у причетності до «контрреволюційної націоналістичної організації», яка нібито діяла в Ніжині на рубежі 1920–1930-х рр. Так, під час допиту 20 березня 1938 р. Г. Костенецький зізнався, що брав участь у діяльності такої групи ще з 1929 р. До «контрреволюційної діяльності» його залучили професори Є. Рихлік і В. Резанов, котрі «за переконаннями були націоналістично налаштованими». Г. Костенецький повідомив, що під час поїздки до міста Червонограда Полтавської області В. Резанов повідомив про існування й діяльність ОУН на чолі з Є. Коновальцем. Основним завданням організації, за його словами, було «насильницьке відторгнення України зі складу СРСР і встановлення на її території буржуаз-

²⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1378, арк. 8.

²⁵ Там само, спр. 8563, арк. 13–17.

²⁶ Там само, спр. 1366, арк. 15–16.

ного ладу». Г. Костенецький погодився «співпрацювати з ОУН», але арешт Є. Рихліка «перешкодив цій роботі».

Скориставшись такими свідченнями, чекісти почали вибудовувати «організацію». У подальшому арештований повідомив, що з ним зв'язався директор Ніжинського педінституту С. Порада й повідомив про своє «керівництво організацією». Він запропонував Г. Костенецькому продовжити «націоналістичну співпрацю» та «редагувати "Записки НПІ"». Г. Костенецький погодився. На допиті він повідомив, що

«отримав від Є. Рихліка й С. Поради наказ виявляти націоналістично налаштованих студентів, учителів та інших осіб і вербувати їх в організацію, [...] пропагувати зверхність української культури й тим самим розпалювати ворожнечу по відношенню до радянської влади».

Нібито під час перебування у Червонограді Г. Костенецький намагався «завербувати» до організації студентів педагогічного технікуму Миколу Гребенюка й Миколу Горбаня, але не встиг, оскільки незабаром виїхав до Ніжина і втратив з ними зв'язок. У подальшому, упродовж 1930–1932 рр., «націоналістична діяльність» викладача полягала у «прищепленні націоналістичних поглядів студентам, для чого рекомендував читати їм відповідну літературу».

На допиті 1 квітня 1938 р. Г. Костенецький розповів слідчому про учасників «націоналістичної організації», зокрема викладачів української мови Івана Яковича Павловського, Миколу Євтихійовича Ладухіна, професора Миколу Неоновича Петровського, заступника редактора «Записок НПІ» Володимира Митрофановича Будка й колишнього секретаря Ніжинського райкому КП(б)У Балашова. За словами допитуваного, усі вони на момент слідства або змінили місце роботи, або були заарештовані. На питання, у чому конкретно полягала його «антирадянська шпигунська діяльність», Г. Костенецький відповів, що в Ніжині з ним зустрівся учасник організації Йосип Миколайович Верховинець і запропонував зібрати деякі секретні матеріали для його брата, який проживав у Києві. Проте Й. Верховинець не зміг конкретизувати це завдання, оскільки незабаром був заарештований органами НКВС.

Більш докладно про «свою шпигунську діяльність» Г. Костенецький розповів на допиті 21 червня 1938 р. За його словами, на початку року в особистій розмові професор В. Резанов повідомив про існування в Ніжині «антирадянської польської військово-шпигунської організації» й запропонував долучитися до її роботи. Оскільки Г. Костенецький як асистент перебував у службовій залежності від професора, він погодився на цю пропозицію. В. Резанов дав йому завдання зібрати відомості про озброєння, чисельність особового складу та політико-моральний стан дислокованого в Ніжині полку. Оскільки викладач боявся виконати це завдання, він доручив його студентові С. Брязкалу. Той відповів згодою, але через страх бути викритим нічого не зробив і незабаром покинув Ніжин. Після цього Г. Костенецький не отримував жодних завдань від В. Резанова²⁷.

8 травня 1938 р. свою участь в «українській контрреволюційній націоналістичній повстанській організації» підтвердив і К. Делій. За його словами, він був завербований у жовтні 1937 р. техніком педінституту Василем Петровичем Прохоренком і брав участь в її діяльності аж до моменту арешту. Спочатку співробітник інституту почав розмову на «антирадянську тематику» – мовляв, «за радянської влади спеціалісти недостатньо забезпечені в матеріальному плані». Оскільки К. Делій повністю з цим погодився, то незабаром пристав на пропозицію В. Прохоренка вступити до лав «націоналістичної організації». Конкретна його робота полягала у вербуванні інших учасників, але цього він зробити не встиг. У подальшому жодної практичної роботи в організації К. Делій не провадив, утім йому було відомо про «антирадянські погляди і дії» інших викладачів педінституту. Усе ж К. Делій відкинув усі звинувачення у «шпигунській діяльності»²⁸.

Наступним етапом слідства стали допити свідків. Перебуваючи під психологічним тиском із боку співробітників місцевого НКВС, практично всі вони повідомили про «антирадянську та шпигунську діяльність» арештованих. Допитаний у справі

²⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 4085, арк. 10.

²⁸ Там само, спр. 2753, арк. 11–13.

М. Загрецького секретар педінституту М. Яслуковський розповів про численні факти «контрреволюційно-націоналістичної діяльності колишнього ректора». За його словами, той «просував» на викладацькі й керівні посади в інституті працівників, які мали «виражені контрреволюційно-націоналістичні погляди» і в подальшому їх «викрили як ворогів народу». Також нібито М. Загрецький «гальмував просування» молодих кадрів, зберігав у себе заборонену «контрреволюційну троцькістську літературу», дозволяючи студентам нею користуватися. Згідно зі свідченнями, ректор зневажливо ставився до низових органів влади, забороняв проводити роботу з ліквідації академічної заборгованості, у результаті чого 1936 р. половина студентів не отримали дипломів; знижував кількість незадовільних оцінок; «по-шкідницькому» здійснював ремонт і будівництво гуртожитків.

Викладач історії педінституту О. Файт на допиті 18 листопада 1938 р. повідомив, що за розпорядженням М. Загрецького було проведено ремонт на суму 1200 руб. і списано майна на 40 000 руб. Ректор нібито створив в інституті обстановку бюрократизму, затримував виплату стипендій, що викликало незадоволення студентів і співробітників. Викладач політекономії І. Шут повідомив, що ректор навмисно затримав виплату 16 000 руб. стипендіального фонду та не використав 28 000 руб., призначених для проведення культурно-масової роботи.

Усі інші допитані студенти, співробітники НПІ підтвердили пункти звинувачення проти колишнього ректора. Примітно, що всі ці допити провів 17 грудня 1937 р. вже згадуваний оперуповноважений Спичка, а відтак цілком очевидно відповіді були сфабрикованими²⁹. Під впливом цих свідчень, морально-психологічного тиску і тортур, 21 квітня 1938 р. М. Загрецький зізнався щодо участі в «антирадянській повстанській організації», куди він «був завербований» 1936 р. колишнім секретарем Ніжинського райкому К. Талалаєм. Той нібито навесні 1936 р. в розмові з ректором почав висловлювати своє невдоволення національною політикою ЦК ВКП(б) в Україні, відносинами всередині партії і знайшов однодумця в особі М. Загрецького.

²⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1392, арк. 10–31.

Улітку 1936 р. секретар райкому повідомив останньому про існування в республіці «антирадянської націоналістичної повстанської організації, яка ставить своєю метою повалення існуючого ладу і створення незалежної української держави». За словами К. Талалая, цю організацію очолювали особи, котрі обіймали вищі партійні й радянські посади. Тож варто «навколо неї згуртувати кадри готових боротися з радянською владою». М. Загрецький визнав власні «антирадянські націоналістичні переконання» та «контрреволюційну роботу в педінституті». Практична діяльність його полягала у «вербуванні» викладача біології й заступника директора НПІ з заочного відділення Риндича, завідувача кафедри біології І. Богдана, викладача анатомії та фізіології О. Локтя³⁰.

Допитаний завідувач відділу культури й мистецтва редакції газети «Молодий комунар» П. Артеменко заявив, що наприкінці вересня 1937 р. М. Алімов на лекції з методики викладання мови для прикладу взяв речення з творів Й. Сталіна і сказав:

«У Сталіна багато зайвих слів і замість його десяти слів можна сказати лише два».

На думку свідка, цим викладач компрометував «вождя».

На допиті 14 листопада 1937 р. доцент кафедри ботаніки П. Кулик розповів, що І. Богдан в 1937 р. скоротив програму з ботаніки і вилучив розділи про досягнення науки у СРСР. Колишній асистент педінституту Ф. Бурянський повідомив, що І. Богдан навмисно затримував «просування» молодих педагогічних кадрів, не допускав критику власної роботи³¹.

Допитаний 14 квітня 1938 р. колишній студент педінституту С. Брязкало розповів, що 1932 р. Г. Костенецький «дав йому завдання допомогти йому підібрати матеріали для макету військових споруд». Викладач запропонував студентові «пробратися на територію 19-го піхотного полку, вивчити розташування споруд на його території й викласти все це схематично на папері». Потім С. Брязкало мав проаналізувати «політико-моральний стан молоді», яка проживала на околицях Ніжина, і

³⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1378, арк. 12–13 зв.

³¹ Там само, спр. 8563, арк. 17–33.

дізнатися про роботу стрілецьких гуртків. Звісно ж, перше завдання виконати було абсолютно неможливо, оскільки територія військової частини пильно охоронялася. Що ж стосується настроїв молоді, то С. Брязкало не помітив жодних нездорових проявів, а стрілецькі гуртки працювали у звичному режимі. Під час наступної зустрічі Г. Костенецький повідомив, що насправді ці відомості потрібні для польського військового відомства і в перспективі за цінну інформацію можна отримати грошову винагороду. Щоправда, жодних коштів студент не дочекався, а незабаром він втратив зв'язок із Г. Костенецьким³².

Свідки В. Прохоренко та І. Шкарупа вказали, що вони «завербували» К. Клименка до «української антирадянської контрреволюційної націоналістичної організації» ще на початку березня 1937 р. Викладач НПІ О. Сидоренко підтримав обвинувачення фактом про скорочення К. Клименком у 1936–1937 навчальному році програми з ботаніки для державних іспитів шляхом «вилучення критики механістичних та ідеалістичних теорій». Таким чином, цей акт «шкодив підготовці кваліфікованих фахівців»³³.

Нарешті, як аргумент на користь «антирадянської діяльності» К. Делія студент НПІ Самуїл Варшавський 4 червня 1938 р. повідомив, що викладач згуртував навколо себе «антирадянські елементи» з числа викладачів, критикував постанови партії про штатні оклади. Найбільш кричущим фактом «націоналістичної діяльності» К. Делія, на думку свідка, стало те, що у грудні 1937 р. викладач спочатку прочитав задачу російською, а потім заявив:

«А зараз я прочитаю задачу на людській мові», маючи на увазі українську. Також С. Варшавського обурили антисемітські вислови звинуваченого. Інші свідки у справі загалом підтримали звинувачення³⁴.

Проте у процесі подальшого розслідування виявилось, що деякі зі свідків на допитах змінювали свої оцінки з приводу

³² Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 3493, арк. 81–84.

³³ Там само, спр. 4085, арк. 15, 19.

³⁴ Там само, спр. 1366, арк. 30–31, 34–35.

арештантів. Так, упродовж 25–29 грудня 1938 р. у справі Г. Костенецького було допитано декількох викладачів і студентів Ніжинського педінституту. Оцінки його як викладача варіювалися – хтось уважав його фахівцем, а деякі з допитаних звинувачували заарештованого в неглибоких знаннях, схематизмі у викладі матеріалу, відсутності чітких і зрозумілих пояснень. Проте всі були однастайні в одному – Г. Костенецький жодним чином не пов'язаний з «антирадянськими елементами»³⁵.

На очних ставках, що відбувалися після допитів свідків, арештовані відкидали всі звинувачення. Так, 17 травня 1938 р. К. Клименко під час очної ставки з В. Прохоренком заперечив свою участь у «контрреволюційній націоналістичній повстанській організації й антирадянські висловлювання»³⁶. Так само і К. Делій відкинув усі звинувачення, висловлені В. Прохоренком, С. Варшавським, І. Лободою³⁷.

21 грудня 1937 р. після розгляду всіх свідчень щодо «антирадянської діяльності» директора Ніжинського педінституту М. Загрецького було ухвалено рішення про передачу його справи на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Оперуповноважений IV відділу УДБ Чернігівського УНКВС Ржавський 2 січня 1938 р., розглянувши справу, дійшов висновку, що слідство зібрало достатньо свідчень, котрі «викривають контрреволюційну діяльність» М. Загрецького. Із ним погодився й заступник чернігівського обласного прокурора зі спецсправ Донченко. Проте 2 квітня 1938 р. прокуратура УРСР повернула справу на додаткове розслідування³⁸, що, очевидно, і спричинило зміну свідчень затриманим. Зрештою, після додаткового розслідування всі пункти звинувачення стосовно М. Загрецького було підтверджено й 23 квітня 1938 р. справу передали на розгляд обласної «трійки» при Чернігівському УНКВС³⁹. Того ж дня його було за-

³⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1392, арк. 32–34.

³⁶ Там само, спр. 2753, арк. 14–16.

³⁷ Там само, спр. 1378, арк. 17–19 зв.

³⁸ Там само, спр. 2753, арк. 37–57.

³⁹ Там само, арк. 19–20.

суджено до вищої міри покарання – розстрілу. 26 серпня 1989 р. М. Загребський реабілітований обласною прокуратурою⁴⁰.

І. Алімов та І. Богдан ухвалою обласної «трійки» від 19 листопада 1937 р. були засуджені до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Усі їх спроби добитися дострокового звільнення в 1940 р. не увінчались успіхом. І. Алімов був реабілітований Чернігівським обласним судом 14 жовтня 1955 р., а І. Богдан – 23 травня 1955 р.⁴¹ 28 грудня 1938 р. у Ніжинському РВ НКВС підписали постанову про закриття кримінальної справи проти К. Клименка на підставі ст. 197, п. 2 КПК УРСР. 21 березня 1939 р. це рішення схвалив заступник прокурора Чернігівської області Донченко. 23 липня 1997 р. прокуратура Чернігівської області остаточно реабілітувала К. Клименка⁴². 4 січня 1939 р. оперуповноважений III відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області Козик підписав постанову про завершення слідства та звільнення з-під варті Г. Костенецького, а 13 квітня заступник чернігівського обласного прокурора Донченко закриття кримінальну справу. Обласна прокуратура 27 лютого 1997 р. остаточно реабілітувала незаконно репресованого⁴³. Кримінальне провадження проти К. Делія було припинене начальником Ніжинського РВ НКВС Третьяковим 10 грудня 1938 р., а 2 червня 1939 р. – прокурором Чернігівської області Савранським⁴⁴.

Репресії проти представників ніжинської вищої школи тривали навіть із початком Великої Вітчизняної війни. Так, 26 червня 1941 р. заарештували відомого історика й архівіста, викладача Ніжинського педагогічного інституту, німця за національністю Вальтера Ріхардовича Фохта. Йому висунули звинувачення за ст. 54-2 КК УРСР (антирадянська агітація). Проте вже 27 липня

⁴⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1378, арк. 22–25 зв.

⁴¹ Там само, спр. 8563, арк. 39–45.

⁴² Там само, спр. 3493, арк. 307, 312–313; спр. 2753, арк. 22–24.

⁴³ Там само, спр. 8563, арк. 49; спр. 1392, арк. 61–62, 69.

⁴⁴ Там само, спр. 1366, арк. 49, 62–68, 122–125, 135–135 зв.; спр. 4085, арк. 20–29 зв., 93–93 зв.; спр. 1378, арк. 29–30.

В. Фохт помер у в'язниці і 2 серпня справу було закрито. Реабілітовано його лише в 1996 р.⁴⁵

Таким чином, репресії проти викладачів ніжинської вищої школи почалися ще на зламі 1920–1930-х рр. Більшість кримінальних справ мали яскраве політичне забарвлення та явні ознаки фальсифікації. Співробітники Ніжинського районного відділу ДПУ–НКВС та УНКВС по Чернігівській області, маніпулюючи свідченнями, намагалися довести існування в Україні «націоналістичної, буржуазної повстанської організації», що мала «розгалужені осередки», зокрема в Ніжині. Окремі свідчення арештованих демонстрували бажання слідчих поєднати «українську буржуазну націоналістичну організацію» з «Польською військовою організацією». Така тактика слідства відповідала загальній настанові керівництва НКВС СРСР про існування «широкого націоналістичного опору» у СРСР, та в Україні зокрема. Простежується тенденція, що більшість свідчень звинувачених і показань свідків були, імовірно, здобуті незаконними методами, із застосуванням різноманітних форм тиску. Таким чином, обвинувальний вирок і міра покарання багато у чому залежали від поведінки самих звинувачених.

Токареєв С. Репресии против преподавателей Нежинского педагогического института в 1930-х гг.

В статье на основе документов архивно-уголовных дел исследуются мотивы политических преследований преподавателей Нежинского педагогического института.

Ключевые слова: политические репрессии, ГПУ, Нежин, учительский институт.

Tokariiev S. Repression of the Lecturers of the Nizhyn Teacher-Training Institute in 1930th

Based on archival criminal cases the motives of political persecution of lecturers of Nizhyn teacher training institute were investigated.

Key words: political repressions, GPU, Nizhyn, teacher-training institute.

⁴⁵ *Остряк А. Вальтер Рихардович Фохт. – С. 583–584.*